

Journal of Imamiyyah Studies
Vol. 9, No. 17, September 2023, 95-119
(DOI) 10.22034/JIS.2023.265500.1610

Analyzing the Sources of ibn Babewayh's Narrations from Saad Ashari in His Book of al-Imamah and al-Tabserah men al-Heyrah

Ensi Mokhberi¹
Mohammad Ghafurinejad²

(Received on: 2021-02-02; Accepted on: 2023-05-18)

Abstract

Recognizing the first hadith sources has several narrative, bibliographic and historical benefits. The similarity between the chains of transmitters, the authors of the book Fehrest had to the primary sources, and the chains of transmitters of hadiths, the repetition of the narrators of the book in the hadith sources, and matching the topic of the hadiths with the title of the books are signifiers of obtaining the hadith from the written sources. In his book, al-Imamah and al-Tabserah men al-Heyrah, which is the oldest Shia source on the subject of occultation, ibn Babewayh narrated a total of 87 hadiths, 37 of which he received directly from Saad ibn Abdollah Ashari. The most probable sources used by ibn Babewayh are the books of al-Imamah and Basaer al-Darajat by Saad ibn Abdollah Ashari. He has also used other books as follows: Al-Imamah by Mohammad ibn Hosayn ibn Abi Khattab, Al-Imamah by Mohammad ibn Isa ibn Obayd, Al-Imamah by Abdollah ibn Moskan, Al-Imamah by ibn Abi Omayr, al-Malahem and Tafsir by Hasan ibn Fazzal, al-Ghaem and al-Malahem by Ali ibn Mahziyar, al-Malahem by Mohammad ibn Senan, al-Tafsir and al-Malahem by Hosayn ibn Said, the books of Mohammad ibn Ismail ibn Bazi and also the book of Ghasem ibn Mohammad.

Keywords: Ali ibn Babewayh, Al-Imamah and al-Tabserah men al-Heyrah, Saad ibn Abdollah Ashari, Imamate, Mahdism, Early Hadith Sources.

-
1. Master's Graduate in Imami Theology, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran (Corresponding Author), ensi.mokhberi72@ut.ac.ir.
 2. Associate Professor, Department of Shia Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, ghafoori_n@urd.ac.ir.

تحلیل مصدرشناختی منقولات ابن بابویه از سعد أشعری در الإمامة والتبصرة من الحيرة

انسی مخبری^۱

محمد غفوری نژاد^۲

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۸]

چکیده

بازشناسی مصادر نخستین حدیثی، دارای فوائد حدیثی، کتاب‌شناختی و تاریخی متعددی است. انطباق طریق صاحبان فهرس به مصادر نخستین با سند احادیث، تکرار سلسله سند منتهی به صاحب کتاب در منابع حدیثی و همخوانی موضوعی روایات با عنوان کتب مؤلف، از قرائن اخذ حدیث از مصادر مکتوب است. ابن بابویه در کتاب الإمامة والتبصرة من الحيرة که قدیمی‌ترین منبع شیعه در موضوع غیبت است، مجموعاً ۸۷ حدیث نقل کرده که ۳۷ تا را بلاواسطه از سعد بن عبدالله أشعری دریافت کرده است. منبعی که ابن بابویه استفاده کرده کتاب‌های الإمامة و بصائر الدرجات سعد بن عبدالله اشعری است. او نیز از کتاب‌هایی همچون الإمامة اثر محمد بن حسین بن ابی خطاب، الإمامة اثر محمد بن عیسی بن عبید، الإمامة اثر عبدالله بن مسکان، الإمامة اثر ابن ابی عمیر، الملاحم والتفسیر اثر حسن بن فضال، القائم والملاحم اثر علی بن مهزیار، الملاحم اثر محمد بن سنان، التفسیر والملاحم اثر حسین بن سعید، کتب محمد بن اسماعیل بن بزیع و نیز کتاب قاسم بن محمد استفاده کرده است.

کلیدواژه‌ها: علی بن بابویه، الإمامة والتبصرة من الحيرة، سعد بن عبدالله أشعری، امامت، مهدویت، منابع حدیثی نخستین.

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد کلام امامیه، پردیس فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران (نویسنده مسئول)

ensi.mokhberi72@ut.ac.ir

۲. دانشیار گروه شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران ghafoori_n@urd.ac.ir

طرح مسئله

ابوالحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه (متوفای ۳۲۹ ه.ق.)، مشهور به صدوق اول یا صدوق پدر، یکی از فقهای نامدار، از اصحاب فتوا و اجتهاد و در عصر خویش، رئیس فقها، محدثان و پیشوای مردم قم بود. شیعیان در امور دینی به او مراجعاتی داشتند و فتوایش نزد همگان نافذ و محترم بود (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۱؛ طوسی، بی تا: ۲۷۳). علی بن بابویه در معرض عنایت خاصه حضرت امام زمان (ع) واقع شده و نامه‌ای از سوی آن حضرت توسط حسین بن روح نویختی به او رسیده که در آن، بشارت تولد دو فرزند ذکور به او داده شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۱).

کتاب الإمامة والتبصرة من الحيرة یک نمونه از تألیفات گران سنگ ابن بابویه (همان) است که به موضوع امامت به نحو عام و به موضوع غیبت امام مهدی (ع) به طور ویژه پرداخته است. روی سخن در این اثر با کسانی است که به «امامت» به عنوان اصلی از اصول مذهب باور دارند، ولی در شخص هر امامی پس از امام دیگر با هم اختلاف نظر پیدا کرده‌اند. این معنا از عناوین ابواب کتاب به خوبی پیدا است. کتاب الإمامة والتبصرة من الحيرة از گنجینه‌های ارزشمندی است که از هجوم حوادث و وقایع شکننده محفوظ مانده است؛ به ویژه در موضوع غیبت قدیمی‌ترین اثری است که در دسترس ما قرار دارد؛ چراکه مؤلفش متوفای سال ۳۲۹ ه.ق. است و مؤلفان دیگر غیبت‌نگاری‌های موجود همچون نعمانی، شیخ صدوق، شیخ طوسی، سید مرتضی و شیخ مفید همگی بعد از عصر ابن بابویه آثارشان را نگاشته‌اند (برای مطالعه بیشتر درباره جایگاه کتاب نک.: حسینی جلالی، در: ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۱۱-۱۹؛ برای رد برخی تردیدها در انتساب کتاب به ابن بابویه نک.: طبسی و لطفی، ۱۳۸۵: ۱۸۱).

به هر روی، می‌دانیم جوامع حدیثی که در سده‌های سوم و چهارم هجری به بعد نگاشته شده، برگرفته از متونی است که در دوره‌های متقدم نوشته شده و غالباً به دست ما

نرسیده‌اند. بر این اساس، می‌توان ادعا کرد بسیاری از متون سلف را می‌توان با کمک مجموعه‌های به‌جامانده از سده‌های بعد بازشناسی و بازسازی کرد.

بازشناسی و بازسازی مصادر حدیثی نخستین شیعه، فواید مهمی دارد، از جمله: اعتبارسنجی حدیث از طریق شناسایی کتاب‌های موثق نزد محدثان قدیم شیعه که بعضاً ائمه (ع) هم آنها را تأیید کرده بودند، بررسی کلی روایات راوی و کتاب او، شناخت نُسخ مختلف و حل تعارض روایات، شناخت بهتر محتوای آثار مفقود و بازیابی تمام یا قسمت‌هایی از آنها، کمک به کشف اشتباه استنادات مشهور یا کشف اضافات و الحاقات به کتب یا کشف کتاب یا مؤلف جعلی (معرفت و غفوری نژاد، ۱۳۹۷: ۶؛ برای مطالعه بیشتر به ویژه درباره اعتبارسنجی منبع محور نک.: صفا و سیدشیری، ۱۳۹۹).

برای تحلیل مصدرشناختی احادیث کتاب الإمامة والتبصرة من الحيرة این احادیث را بر اساس مشایخ بلاواسطه ابن بابویه پدر دسته‌بندی کردیم. بر اساس این دسته‌بندی معلوم شد که ایشان احادیث کتاب را از هشت تن از مشایخ نقل کرده که پُرسامدترین آنها سعد بن عبدالله اشعری است. از این رو در این نوشتار به تحلیل مصدرشناختی این روایات می‌پردازیم. بررسی مصدرشناختی دیگر روایات این کتاب در نوشتاری دیگر از همین قلم صورت پذیرفته است.

۱. درآمدی روش‌شناختی

قرینه‌هایی، تشخیص مصدر مکتوب احادیث را میسر می‌کنند:

۱. توجه به تکرار بخش‌های آغازین سندیاتعلیق سند به اضممار در گروهی از روایات پی‌درپی؛
۲. شناسایی بخش مشترک اسانید در گروهی از روایات پراکنده؛
۳. مبهم‌نبودن نام راویان در طریق منتهی به کتاب و ابهام راویان پس از او؛
۴. وجود تحویل یا اضممار در سند به گونه‌ای خاص؛

۵. هماهنگی موضوع روایت با موضوع کتابی که نام مؤلفش در سند حدیث ذکر شده است؛

۶. اخذ مستقیم حدیث از مشایخ با واسطه؛

۷. انطباق سند حدیث با طریق به برخی کتاب‌های رجال سند در منابع فهرستی

این هفت قرینه از مهم‌ترین قرائن اند (برای تفصیل نک: شبیری زنجانی، ۱۴۱۹: ۱۸۸-۲۱۸). در این پژوهش قرائن دوم، پنجم و هفتم بیشترین کارایی را داشته‌اند. در خلال این پژوهش، برای اشاره به این قرائن، از آنها با شماره ترتیب فوق نام برده شده و از توضیح مکرر هر قرینه، ذیل احادیث خودداری شده است. نیز، معمولاً، پژوهشگران با اتکا به قرائن مذکور، در کشف مصادر نخستین احادیث می‌کوشند. در این تحقیق، علاوه بر استفاده از این شیوه، برای نخستین بار کوشیده‌ایم برخی طُرُق انتقال کتب حدیثی کهن را که در منابع فهرستی منعکس نشده است، بر اساس اسناد احادیث بازیابی کنیم. توضیح اینکه، صاحبان فهرس، خود در مقدمه آثارشان متذکر شده‌اند که به ذکر تمام طُرُق خود به کتاب‌های گزارش شده ملتزم نیستند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳؛ طوسی، بی‌تا: ۴). ما در این پژوهش در اسانیدی که طبق برخی قرائن، به یک منبع مکتوب حدیثی منتهی می‌شود و در منابع فهرستی به عنوان طریق به کتاب مزبور منعکس نشده است، احتمال داده‌ایم که آن اسانید، در عرض طُرُق مذکور در منابع فهرستی، طریقی برای انتقال آن کتاب بوده و صاحبان فهرس برای اختصار از ذکر آن صرف نظر کرده‌اند. بدین ترتیب گاه از دل اسانید، داده‌های فهرستی و کتاب‌شناختی هم استخراج شده است.

۲. منقولات ابن بابویه از سعد اشعری

سعد بن عبدالله اشعری از فقیهان امامیه اثناعشریه بود که در اواخر سده سوم، چشم از جهان فرو بست. او از جمله راویانی است که منابع رجالی از او با عظمت و بزرگی

یاد کرده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷). از موضوعاتی که وی به آن علاقه داشته مباحث اعتقادی است. در این زمینه کتاب‌های بسیار نگاشته است، از جمله: الإمامة، بصائر الدرجات، الضیاء فی الرد علی المحمدية والجعفرية و الرد علی الغلاة. نام علی بن حسین بن بابویه در تمامی طُرُق انتقال کتب ایشان مذکور است (همان؛ طوسی، بی تا: ۲۱۵). بنابراین، به احتمال بسیار قوی، ابن بابویه منقولات از سعد اشعری را از همین آثار گرفته است. در عین اینکه احتمالات دیگری هم وجود دارد؛ اخذ حدیث از منابعی متقدم بر آثار سعد، که به واسطه سعد به ابن بابویه رسیده، و بعضاً دریافت شفاهی احادیث، از آن جمله است.

چنان‌که گذشت، ابن بابویه در کتابش، ۳۷ سند از اسناد احادیثش را با نام «سعد بن عبدالله» آغاز کرده است. تشخیص قطعی اینکه این احادیث مستقیماً از کتب وی گرفته شده یا از کتب دیگران، دشوار، و نیازمند بررسی‌های دقیق و تخصصی است. در تمام منقولات ابن بابویه از سعد اشعری، در کنار احتمال قوی اخذ حدیث از کتاب‌های سعد، که به منظور پیش‌گیری از تکرار، در تحلیلات ذیل احادیث عمدتاً از ذکر آن صرف نظر کرده‌ایم، همواره این احتمال هست که سعد نیز، این احادیث را از منابع متقدم بر خود گرفته باشد. زیرا بسیاری از رجال واقع در اسناد این احادیث تألیف یا تألیفاتی در زمینه امامت داشته‌اند. بنابراین، بسیاری از احتمالات و تحلیلاتِ مصدرشناختی که در این تحقیق، در ذیل احادیث آورده‌ایم، در عرض یکدیگر نیست و با هم قابل جمع است. تحلیل‌های مصدرشناختی در این تحقیق به ترتیبِ کهن‌ترین منبع مکتوب مرتب شده است. این احتمال را هم نباید از نظر دور داشت که ابن بابویه حدیث را از تألیفات راویان متقدم بر سعد گرفته باشد که به واسطه سعد به او رسیده بوده است.

به هر روی، منقولات سعد اشعری در کتاب الإمامة والتبصرة من الحیرة از نُه تن روایت شده و اسناد این منقولات با درج شماره حدیث در کتاب، در جداولی در ذیل آمده است. در

تحلیل مصدرشناختی منقولات ابن بابویه از سعد اشعری در الإمامة والتبصرة من الحيرة / ۱۰۱

هر ردیف، پس از ذکر اسانید در جداول، به تحلیل مصدرشناختی هر یک از احادیث پرداخته ایم. اسناد مشتمل بر عطف به دو یا چند سند تحلیل پذیرند. بدین ترتیب شمار اسناد بررسی شده در این تحقیق ۴۰ سند است که مربوط به ۳۷ حدیث است.

۱.۲. منقولات سعد از محمد بن حسین بن ابی الخطاب

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۱	۱	سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عَيْسَى وَ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ وَالْهَيْثَمِ بْنِ أَبِي مَسْرُوقٍ النَّهْدِيِّ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبِ السَّرَادِ، عَنِ مُقَاتِلِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، قَالَ النَّبِيُّ (ص)
۲	۱۸	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عَيْسَى وَ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ فَضَّالٍ وَ عَلِيِّ بْنِ أَشْبَاطٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُكَيْرٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ الْأَشْعَثِ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)
۳	۲۲	سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ وَأَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى وَالْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ فَضَّالٍ، عَنْ ثَعْلَبَةَ بْنِ مَيْمُونٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ الْقَصِيرِ، قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ (ع)
۴	۲۳	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ هَارُونَ بْنِ حَمْرَةَ الْعَنْبُوتِيِّ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْحَدَّاءِ، عَنْ سَعْدِ بْنِ ظَرِيفٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، عَنْ أَبِيهِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع)، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ (ص)
۵	۲۵	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ هَارُونَ بْنِ حَمْرَةَ الْعَنْبُوتِيِّ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْحَدَّاءِ، عَنْ سَعْدِ بْنِ ظَرِيفٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ، عَنْ أَبِيهِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع)، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ (ص)

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۶	۲۸	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زُرَّارَةَ، عَنْ عَيْسَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْهَاشِمِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أُمِّهِ أُمِّ سَلَمَةَ، قَالَتْ
۷	۴۲	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ جَعْفَرِ الْجَعْفَرِيِّ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى الْجَهَنِيِّ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَنَّهُ قَالَ
۸	۴۶	سَعْدٌ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، وَمُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ بَرِيعٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع)

حدیث ۱؛ طبق قرینه هفتم می توان این حدیث را برگرفته از کتاب المشیخه یا النوادر حسن بن محبوب دانست (نک: طوسی، بی تا: ۱۲۲). ضمن اینکه محمد بن حسین نیز، صاحب کتاب الإمامة و وصایا الإمامة (ع) است که به موضوع حدیث مرتبط است (قرینه پنجم) (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴). لذا می توان احتمال داد کتاب حسن بن محبوب به دست محمد بن حسین هم رسیده و ایشان این حدیث را در کتابش به نقل از کتاب حسن بن محبوب نقل کرده است.

حدیث ۲۲؛ این حدیث به قرینه هفتم (طوسی، بی تا: ۱۲۳) و نیز، قرینه پنجم، از کتاب التفسیر حسن بن علی بن فضال اخذ شده است (همان؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۴). با توجه به اینکه محمد بن حسین در طریق کتاب حسن بن فضال قرار دارد و خود نیز دارای کتاب الإمامة و وصایا الإمامة (ع) است، می توان این احتمال را در نظر گرفت که وی آن را در کتب خویش، از کتاب حسن بن فضال نقل کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴). به علاوه، با توجه به سند حدیث، می توان احتمال داد کتاب حسن بن فضال به دست حسن بن علی بن

عبدالله بن مغیره به طریقی غیر از آنچه در فهرس ذکر شده و مطابق با سلسله سند این حدیث، رسیده باشد.

حدیث ۱۸، ۲۳، ۲۵، ۲۸ و ۴۲؛ طبق قرینه‌های دوم و پنجم، حدیث ۱۸ از کتاب الإمامة و احادیث ۲۳، ۲۵، ۲۸ و ۴۲ از کتاب الإمامة یا کتاب وصایا الإئمة (ع) محمد بن حسین اخذ شده‌اند (همان). قرینه‌ای مبنی بر تشخیص اینکه حدیث از کدام یک از این دو کتاب اخذ شده، در دسترس نیست.

در باره حدیث ۲۳، نکته‌ای فهرستی هم وجود دارد و آن اینکه چه بسا کتاب هارون بن حمزه (همان: ۴۳۷؛ طوسی، بی تا: ۴۹۶) و کتاب اسحاق بن یزید (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۵۳؛ طوسی، بی تا: ۵۱۳) به طریقی غیر از آنچه در فهرس ذکر شده و مطابق با سند روایت است، به دست علی بن بابویه رسیده باشد. زیرا این سلسله سند را برای اولین بار و فقط، علی بن بابویه ذکر کرده است؛ خصوصاً که به تصریح نجاشی می‌دانیم کتب این دو تن کثیرالروایه بوده و نسخ فراوان داشته است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۳۷ و ۴۵۳).

حدیث ۴۶؛ بر اساس داده‌های مصحح کتاب، سند این حدیث در هر دو نسخه به صورت «احمد بن محمد عن محمد بن الحسين» ذکر شده و وی بر اساس قرائنی آن را تصحیح قیاسی کرده است (نک: ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۵۹، پ ۱).

با توجه به عطف صورت گرفته در سند حدیث و با در نظر گرفتن قرینه هفتم (طوسی، بی تا: ۴۰۰) قوی‌ترین احتمال، اخذ حدیث از کتاب محمد بن اسماعیل بن بزیر است. کتب فهرس وی را دارای کتاب‌هایی معرفی کرده‌اند. می‌توان این احتمال را داد که وی صاحب کتاب یا کتبی بوده که به موضوع بحث ما مربوط است، اما در کتب فهرستی نام برده نشده است (همان؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۰). اما محمد بن حسین نیز صاحب کتاب الإمامة است که به محتوای حدیث مرتبط است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴). می‌توان احتمال داد وی این حدیث را در کتابش به نقل از کتاب محمد بن اسماعیل بن بزیر ذکر کرده است.

۲.۲. منقولات سعد از احمد بن محمد بن عیسی

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۹	۱	سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى وَمُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ وَالْهَيْثَمِ بْنِ أَبِي مَسْرُوقٍ التَّهْلُودِيِّ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبِ السَّرَادِيِّ، عَنْ مُقَاتِلِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ (ص)
۱۰	۳	سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ، عَنْ نُعْمَانَ الرَّازِيِّ، قَالَ: كُنْتُ أَنَا وَبَشِيرُ الدَّهَّانُ، عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، فَقَالَ
۱۱	۴	و[سعد بن عبد الله] عنه [احمد بن محمد] عن مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبِ، عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي الثَّقَفُ مِنْ أَصْحَابِنَا: أَنَّهُ سَمِعَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (ع)، يَقُولُ
۱۲	۱۸	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى وَمُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ فَضَّالٍ وَعَلِيِّ بْنِ أَشْبَاطٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُكَيْرٍ، عَنْ عَمْرٍو بْنِ الْأَشْعَثِ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)
۱۳	۱۹	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ يَحْيَى بْنِ مَالِكٍ: عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع) قَالَ: سَأَلْتُهُ
۱۴	۲۱	سَعْدُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عَمِيرٍ، عَنِ ابْنِ أُذَيْنَةَ، قَالَ: حَدَّثَنِي بُرَيْدُ بْنُ مُعَاوِيَةَ الْعَجَلِيُّ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع)
۱۵	۳۰	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ أَحْمَدَ وَ عَبْدِ اللَّهِ ابْنِي مُحَمَّدَ بْنِ عِيسَى، عَنْ أَبِيهِمَا، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ابْنِ الْمُغِيرَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ الْقَصِيرِ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع)، قَالَ: سَأَلْتُهُ

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۱۶	۳۴	سَعْدٌ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عَيْسَى، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ بَشِيرٍ، عَنْ فَضِيلِ سُكْرَةَ، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، فَقَالَ
۱۷	۳۵	و [سعد بن عبد الله] عَنْهُ [احمد بن محمد] عَنْ عَلِي بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عَيْسَى، وَأَيُّوبَ بْنِ نُوحٍ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَخِي، عَنِ الْعَيْصِ بْنِ الْقَاسِمِ، عَنِ الْمُعَلَّى بْنِ خُنَيْسٍ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع)
۱۸	۳۶	وَ عَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِينَةَ، عَنِ الْفُضَيْلِ بْنِ يَسَارٍ وَبُرَيْدِ بْنِ مُعَاوِيَةَ وَزُرَّازَةَ
۱۹	۳۸	سَعْدٌ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عَيْسَى، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ الْيَمَانِيِّ، عَنْ أَبِي الطَّفَيْلِ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ
۲۰	۴۶	سَعْدٌ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، وَ مُحَمَّدَ بْنِ الْحُسَيْنِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ بَرِيْعٍ: عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع) قَالَ
۲۱	۶۹	... الْحَدَاءُ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ (ع)، يَقُولُ

حدیث ۱؛ درباره این حدیث و منبع مکتوب آن قبلاً سخن گفته شد (نک: ح: ۱، ذیل: ۱-۳). با توجه به اینکه در آغاز مقاله ملتزم به بررسی اسناد تمام منقولات از سعد بن عبد الله شدیم، این سند را که مشتمل بر عطف است، به اعتبار احمد بن محمد بن عیسی مجدداً ذکر کردیم.

حدیث ۳؛ طبق قرینه هفتم (طوسی، بی تا: ۴۰۶) و پنجم، مصدر مکتوب اخذ این حدیث، یکی از کتب الوصیه یا النوادر محمد بن سنان است. قرینه‌ای برای تشخیص اینکه حدیث از کدام یک از این کتب اخذ شده در دسترس نیست (همان؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۸).

حدیث ۴؛ این حدیث می‌تواند از کتاب المشیخه یا النوادر حسن بن محبوب گرفته شده باشد (طوسی، بی تا: ۱۲۲). محتمل است محمد بن عیسی هم در کتاب الإمامه، این حدیث را از آثار حسن بن محبوب نقل کرده باشد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲). در غیر این صورت، طبق قرینه دوم و پنجم، ابن بابویه آن را مستقیماً از کتاب الإمامه محمد بن عیسی گرفته است.

حدیث ۱۸؛ چنان‌که پیش‌تر درباره این حدیث سخن گفته شد (نک: ح ۱۸، ذیل: ۱-۳) طبق قرینه پنجم، مصدر مکتوب اخذ این حدیث، کتاب الإمامه محمد بن حسین است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴).

حدیث ۱۹؛ قوی‌ترین احتمال به قرینه پنجم، نقل مستقیم حدیث از کتاب الإمامه یا بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷؛ طوسی، بی تا: ۲۱۵). قرینه‌ای بر اینکه حدیث از کدام یک از این دو کتاب اخذ شده، در دسترس نیست.

حدیث ۲۱؛ طبق قرینه پنجم، مصدر مکتوب اخذ حدیث، کتاب الإحتجاج فی الإمامه (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۶) یا الإمامه (طوسی، بی تا: ۴۰۴) ابن‌ابی عمیر است. به نظر می‌رسد هر دوی این عناوین، نام‌های متفاوتی است که بر یک کتاب نهاده شده است. در واقع، ابن‌ابی عمیر صاحب یک کتاب در زمینه امامت است که با دو عنوان از آن یاد شده است. البته، نقل این حدیث با این سند، فقط در کتاب علی بن بابویه است و در کتب دیگر روایی همچون کافی و بصائر الدرجات سلسله سند از ابتدای سند تا ابن‌ابی عمیر متفاوت است (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۲۰۵-۲۰۶؛ صفار قمی، ۱۴۰۴: ۳۵-۳۶). آن طرق انتقال، در کتب فهارس ذکر شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۶؛ طوسی، بی تا: ۴۰۴). لذا می‌توان

احتمال داد کتاب ابن ابی عمیر به طریقی غیر از آنچه در فهرس آورده شده، به دست علی بن بابویه رسیده است.

اما قرینه هفتم نیز، احتمال اخذ از کتاب الخطب محمد بن عیسی اشعری را تقویت می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴). می‌توان احتمال داد محمد بن عیسی اشعری این حدیث را به نقل از کتاب ابن ابی عمیر در کتابش ذکر کرده باشد.

حدیث ۳۰؛ طبق قرینه پنجم، قوی‌ترین احتمال، اخذ حدیث از کتاب الإمامة عبدالله بن مسکان است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۴؛ طوسی، بی تا: ۲۹۴)؛ اما قرینه هفتم نیز، احتمال اخذ از کتاب الخطب محمد بن عیسی اشعری را تقویت می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۸). شاید محمد بن عیسی اشعری، این حدیث را به نقل از کتاب ابن مسکان در کتابش ذکر کرده باشد. حدیث ۳۴؛ قوی‌ترین احتمال به قرینه هفتم (همان: ۳۱۵)، اخذ حدیث از کتاب قاسم بن محمد است (همان؛ طوسی، بی تا: ۳۷۱). نیز، به قرینه دوم (اشتراک سند تا حسین بن سعید با حدیث ۳۶ و ۳۸)، پنجم و هفتم (طوسی، بی تا: ۱۴۹) می‌توان گفت حسین بن سعید در کتاب البشارات یا الملاحم (همان؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۸)، این حدیث را از کتاب قاسم بن محمد نقل کرده است.

حدیث ۳۵؛ طبق قرینه پنجم، می‌توان گفت منبع مکتوب اخذ این حدیث، کتاب الإمامة یا بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷؛ طوسی، بی تا: ۲۱۵).

حدیث ۳۶؛ طبق قرینه پنجم، اخذ حدیث از کتاب الإحتجاج فی الإمامة (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۶) یا الإمامة (طوسی، بی تا: ۴۰۴) ابن ابی عمیر است. همچنان که به قرینه دوم (اشتراک سند تا حسین بن سعید با حدیث ۳۴ و ۳۸)، پنجم و هفتم (طوسی، بی تا: ۱۴۹) می‌توان گفت حسین بن سعید در کتاب البشارات، التفسیر یا الملاحم (همان؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۸) این حدیث را از کتاب ابن ابی عمیر نقل کرده است. با توجه به ذکر آیه‌ای از قرآن کریم در متن حدیث و محتوای بشارت‌دهنده آن، احتمال نقل حدیث در کتاب التفسیر یا البشارات وی تقویت می‌شود.

حدیث ۳۸؛ قوی‌ترین احتمال طبق قرینه دوم (اشتراک سند تا حسین بن سعید با حدیث ۳۴ و ۳۶)، پنجم و هفتم (طوسی، بی‌تا: ۱۴۹)، اخذ حدیث از کتاب الملاحم یا البشارات حسین بن سعید است (همان؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۸).

حدیث ۴۶؛ درباره این حدیث و منبع مکتوبش قبلاً سخن گفته شد (نک: ح ۴۶، ذیل: ۳-۱). با توجه به اینکه در سند این حدیث عطف رخ داده است، در این مجال، به اعتبار احمد بن محمد تکرار شده است.

حدیث ۶۹؛ در سند این حدیث، نقصی وجود دارد که ناشی از نقص نسخه کتاب است. طبق تحقیق مصحح کتاب (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۸۲، پ ۲)، این حدیث در کتاب مختصر البصائر سعد بن عبدالله با دو سند از ابو عبیده الحذاء نقل شده است (حلی، ۱۴۲۱: ۱۹۱ و ۱۹۳):

۱. سعد بن عبدالله عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدِ الْبَرْقِيِّ عَنْ فَضَالَةَ بْنِ أَيُّوبَ عَنْ فَضِيلِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ الْحَدَّاءِ
با همین سند در رجال کشی (کشی، ۱۴۰۹: ۲۳۵) و بصائر الدرجات (صفار قمی، ۱۴۰۴: ۵۰۹؛ از آنجا در: مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۳/۲۳، ۸۰ و ۸۵، ۱۷۶/۲۶) نیز ذکر شده است.

۲. سعد بن عبدالله عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ مَنْصُورِ بْنِ يُونُسَ، عَنْ فَضِيلِ الْأَعْوَرِ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ الْحَدَّاءِ
با این سند نیز، در مواضعی دیگر از بصائر الدرجات (صفار قمی، ۱۴۰۴: ۲۵۹ و ۵۱۰) نقل شده است.

طبق بازسازی سند، قوی‌ترین احتمال، اخذ حدیث از کتاب الإحتجاج فی الإمامة (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۶) یا الإمامة (طوسی، بی‌تا: ۴۰۴) ابن‌ابی عمیر است. احتمال اخذ حدیث از کتاب بصائر الدرجات سعد بن عبدالله نیز مطرح است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷؛ طوسی، بی‌تا: ۲۱۵).

۳.۲. منقولات سعد از محمد بن عیسی بن عبید

قبل از بررسی اسناد این دسته از احادیث، ذکر این نکته خالی از لطف نیست که چون در میان رجالیان، درباره محمد بن عیسی بن عبید اختلاف نظر وجود دارد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲؛ کشی، ۱۴۰۹: ۵۳۷؛ حلی، ۱۴۱۱: ۱۴۱) با بررسی این راوی در فهرست نجاشی، مشخص شد که از محمد بن عیسی فقط در انتقال کتبی نام برده شده که طریق مشتمل بر او طریق منحصر نجاشی بوده و وی چاره‌ای جز ذکر آن نداشته است. به عبارت دیگر، در جاهایی که نجاشی یک یا چند طریق دیگر برای روایت یک کتاب داشته از طریق مشتمل بر محمد بن عیسی نام نبرده و فقط در جاهایی که ناچار بوده است به طریق مشتمل بر محمد بن عیسی بن عبید متوسل شده است (نک: نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳ (ش ۷۱)، ۹۹ (ش ۲۴۸)، ۱۵۵ (ش ۴۰۹)، ۱۷۲ (ش ۴۵۳)، ۱۷۵ (ش ۴۶۱)، ۱۹۳ (ش ۵۱۵)، ۲۰۸ (ش ۵۵۱)، ۲۱۷ (ش ۵۶۵) و ۵۶۶ (ش ۵۶۶)، ۲۲۷ (ش ۵۹۷)، ۲۳۱ (ش ۶۱۴)، ۳۱۶ (ش ۸۶۶)، ۴۲۵ (ش ۱۱۴۳)، ۴۲۷ (ش ۱۱۴۷)، ۴۴۸ (ش ۱۲۰۸)، ۴۵۳ (ش ۱۲۲۷)). لذا با در نظر گرفتن این مطلب، نبود نام محمد بن عیسی در طریق انتقال کتب بسیاری از راویان مذکور در اسناد احادیث مرتبط، توجیه می‌شود.

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۲۲	۸	سَعْدٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى، عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ زَيْدٍ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)
۲۳	۱۱	سَعْدٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى بْنِ عَبِيدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانَ وَصَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُغِيرَةِ وَ عَلِيِّ بْنِ التُّعْمَانَ، كُلِّهِمْ: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانَ، عَنْ أَبِي بَصِيرٍ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)
۲۴	۷۹	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى، عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، قَالَ

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۲۵	۹	سَعْدٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ، عَنْ أَبِي عُمَارَةَ بْنِ الظَّيَارِ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) يَقُولُ
۲۶	۱۰	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي حَمْرَةَ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع)، قَالَ
۲۷	۱۲	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ، عَنْ أَبِي حَمْرَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)
۲۸	۳۱	سَعْدٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى بْنِ عُبَيْدٍ، عَنْ حَمَادِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى بْنِ أُعَيْنٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع)، يَقُولُ
۲۹	۵۰	سَعْدٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى بْنِ عُبَيْدٍ، عَنْ حَمَادِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ جَعْفَرٍ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، قَالَ
۳۰	۷۰	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ فَضَّالٍ، عَنْ أَبِي جَمِيلَةَ، عَنْ أَبِي بَكْرِ الْخَضْرَمِيِّ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، قَالَ
۳۱	۷۱	وَعَنْهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَخْبُوبٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْمُكَارِيِّ، عَنْ عَمَّارٍ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع): قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ
۳۲	۷۸	سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مَهْرَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ أَبَانَ بْنِ تَغْلِبٍ، قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)

حدیث ۸، ۱۱ و ۷۹؛ قوی ترین احتمال درباره منبع اخذ این دو حدیث به قرینه دوم (اشتراک سند تا ابن مسکان در احادیث ۸، ۱۱ و ۷۹) و پنجم، اخذ حدیث از کتاب الإمامة عبد الله بن مسکان است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۴؛ طوسی، بی تا: ۲۹۴).

طبق این سند، می‌توان احتمال داد کتاب الإمامة ابن مسکان به طریقی غیر از آنچه در کتب فهرس ذکر شده، به دست علی بن بابویه رسیده و سلسله سند این حدیث، یکی دیگر از طرق انتقال کتاب ابن مسکان است.

همان طور که می‌توان احتمال داد، صفوان بن یحیی این حدیث را در کتاب الملاحم خویش (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۹۷؛ طوسی، بی تا: ۲۴۱)، به نقل از کتاب الإمامة ابن مسکان و نیز، محمد بن عیسی در کتاب الإمامة خود (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲) به نقل از کتاب الملاحم صفوان بن یحیی یا کتاب الإمامة ابن مسکان، ذکر کرده‌اند.

حدیث ۹؛ به نظر می‌رسد قوی‌ترین احتمال طبق قرینه دوم (اشتراک سند تا محمد بن سنان با حدیث ۱۱) و پنجم، اخذ حدیث از کتاب الملاحم محمد بن سنان است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۸؛ طوسی، بی تا: ۴۰۶). نیز، محتمل است محمد بن عیسی، این حدیث را در کتاب الإمامة خود (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲) از کتاب محمد بن سنان نقل کرده باشد.

حدیث ۱۰؛ به قرینه احادیث مشابه در دیگر منابع حدیثی، مراد از «رجل» در سند این حدیث، محمد بن فضیل است (نک: صفار قمی، ۱۴۰۴: ۴۸۵؛ حلی، ۱۴۲۱: ۶۳). بدین ترتیب سند حدیث دهم کاملاً مطابق با سند حدیث دوازدهم می‌شود. لذا قوی‌ترین احتمال به قرینه دوم (اشتراک سند حدیث با حدیث ۱۲)، احتمال اخذ حدیث از کتاب النوادر أبو حمزه الثمالی است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۱۵؛ طوسی، بی تا: ۱۰۵). گزینه محتمل دیگر درباره منبع حدیث، طبق قرینه دوم و پنجم، کتاب الإمامة محمد بن عیسی است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲).

حدیث ۱۲؛ چنان‌که در توضیحات مربوط به حدیث ۱۰ گذشت، قوی‌ترین احتمال به قرینه دوم (اشتراک سند حدیث با حدیث ۱۰) اخذ حدیث از کتاب النوادر أبو حمزه الثمالی است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۱۵؛ طوسی، بی تا: ۱۰۵). نیز، طبق قرینه یکم و پنجم می‌توان ادعا کرد محمد بن عیسی این حدیث را در کتاب الإمامة یا مسائل خود به نقل از کتاب أبو حمزه الثمالی ذکر کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲).

احتمال نقل در کتاب مسائل وی به این دلیل مطرح شد که این حدیث مشتمل بر سؤال ابو حمزه از امام صادق (ع) است.

حدیث ۳۱ و ۵۰؛ طبق قرینه دوم (اشتراک سند هر دو حدیث تا حماد بن عیسی) منبع مکتوب اخذ این دو حدیث، کتاب النوادر حماد بن عیسی است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۴۲؛ طوسی، بی تا: ۱۵۶). همان طور که طبق قرینه دوم و پنجم، چه بسا محمد بن عیسی این حدیث را در کتاب الإمامة خود، از کتاب حماد بن عیسی نقل کرده باشد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲).

حدیث ۷۰؛ به نظر می رسد منبع مکتوب اخذ حدیث به قرینه پنجم، کتاب الملاحم حسن بن فضال باشد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۴؛ طوسی، بی تا: ۱۲۳). همان گونه که احتمال نقل محمد بن عیسی در کتاب الإمامة خود، از حسن بن فضال نیز مطرح است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲).

حدیث ۷۸؛ منبع مکتوب این حدیث به قرینه پنجم، کتاب الملاحم یا النوادر اسماعیل بن مهران است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶؛ طوسی، بی تا: ۲۷). احتمال اخذ از کتاب النوادر وی به این دلیل مطرح شد که این حدیث ذیل باب النوادر کتاب علی بن بابویه آورده شده است. همان گونه که به قرینه دوم و پنجم، احتمال نقل محمد بن عیسی در کتاب الإمامة خود از اسماعیل بن مهران نیز وجود دارد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۳؛ طوسی، بی تا: ۴۰۲).

۴.۲. منقولات سعد از حسن بن موسی الخشاب

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۳۳	۱۶	سَعْدٌ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُوسَى الْحَشَّابِ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي نَجْرَانَ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ، وَغَيْرِهِ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۳۴	۲۹	سَعْدُ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُوسَى الْخَثَّابِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ عَمِّهِ: عَبْدِ الرَّحْمَانَ بْنِ كَثِيرٍ، قَالَ: قُلْتُ: لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)

حدیث ۱۶ و ۲۹؛ به نظر می‌رسد قوی‌ترین احتمال درباره منبع مکتوب اخذ این دو حدیث طبق قرینه پنجم، کتاب الإمامة یا بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷؛ طوسی، بی تا: ۲۱۵).

۲.۵. منقولات سعد از ابراهیم بن محمد ثقفی

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۳۵	۲۴	وَ عَنَّهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ الثَّقَفِيِّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَانَ بْنِ أَبِي هَاشِمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا سَلَامٌ بْنُ أَبِي عَمْرَةَ الْخُرَّاسَانِي، عَنْ أَبَانَ بْنِ تَغْلِبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ
۳۶	۲۶	وَ عَنَّهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ الثَّقَفِيِّ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَيْمُونٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَغْلَى الْأَسَدِي عَنْ عَمَّارِ بْنِ زُرَيْقٍ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَنْ زِيَادِ بْنِ مِطْرَفٍ، قَالَ

حدیث ۲۴ و ۲۶؛ قوی‌ترین احتمال با توجه به محتوای این دو حدیث و قرینه پنجم، اخذ احادیث از یکی از کتب الإمامة، المودة فی ذوی القربی، المعرفة یا الشفاعة ابراهیم بن محمد ثقفی است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۶؛ طوسی، بی تا: ۱۲). قرینه‌ای برای تشخیص اینکه حدیث از کدام یک از این کتب اخذ شده در دسترس نیست.

با توجه به اینکه در طریق انتقال کتب ابراهیم بن محمد ثقفی، نام سعد بن عبدالله ذکر نشده، می‌توان احتمال داد کتب ابراهیم بن محمد ثقفی به طریقی غیر از آنچه در فهرس

بیان شده، به علی بن بابویه رسیده است؛ به ویژه اینکه این حدیث با چنین سلسله روایانی برای اولین بار و فقط، از طریق علی بن بابویه ذکر شده است. البته اگر حدیث ۲۴، با محتوای کتاب الفضائل أبان بن تغلب نیز مرتبط دانسته شود، احتمال اخذ حدیث از کتاب وی تقویت می‌شود (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۰؛ طوسی، بی تا: ۴۴) و می‌توان ادعا کرد که ابراهیم الثقفی از کتاب أبان بن تغلب نقل کرده است.

۲.۶. نقل سعد از علی بن اسماعیل سندی بن اشعری قمی

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۳۷	۱۷	سَعْدٌ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ إِسْمَاعِيلَ، عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ مَعْرُوفٍ، عَنْ عَلِيٍّ بْنِ مَهْزَبَارٍ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ فَضَّالٍ، قَالَ سَأَلَ إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَمَّارٍ أَبَا الْحَسَنِ الْأَوَّلَ (ع)

حدیث ۱۷؛ طبق قرینه پنجم، می‌توان ادعا کرد منبع مکتوب اخذ این حدیث، کتاب الملاحم حسن بن فضال است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۴؛ طوسی، بی تا: ۱۲۳) که از طریقی غیر از آنچه در کتب فهرستی ذکر شده، به علی بن بابویه رسیده است. به عبارت دیگر، می‌توان گفت سند این حدیث، طریقی دیگر به کتاب حسن بن فضال است که علی بن مهزیار نیز، در یکی از کتب القائم یا الملاحم خویش، از کتاب وی نقل کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۵۳؛ طوسی، بی تا: ۲۶۵).

۲.۷. نقل سعد از محمد بن عبدالحمید عطار

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۳۸	۲۷	وَ عَنَّهُ [سعد بن عبد الله] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ الْعَطَّارِ، عَنْ مَنْصُورِ بْنِ يُونُسَ، عَنْ سَعْدِ بْنِ طَرِيفٍ: عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع)، قَالَ

تحلیل مصدرشناختی منقولات ابن بابویه از سعد أشعری در الإمامة والتبصرة من الحيرة / ۱۱۵

حدیث ۲۷؛ طبق قرینه پنجم، این حدیث از کتاب الإمامة یا کتاب وصایا الإمامة (ع) محمد بن حسین اخذ شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴). قرینه ای برای تشخیص اینکه حدیث از کدام یک از این دو کتاب اخذ شده در دسترس نیست.

۸.۲. نقل سعد از محمد بن ولید

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۳۹	۴۱	سَعْدٌ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْوَلِيدِ، عَنْ يُونُسَ بْنِ يَعْقُوبَ: عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ

حدیث ۴۱؛ منبع مکتوب اخذ این حدیث طبق قرینه پنجم، کتاب الإمامة یا بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است (همان: ۱۷۷).

۹.۲. مرفوعه سعد بن عبدالله

ردیف	شماره حدیث	سند حدیث
۴۰	۵۳	حَدَّثَنِي سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ - يَرْفَعُ الْحَدِيثَ - قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص)

حدیث ۵۳؛ ظاهراً منبع مکتوب اخذ این حدیث، کتاب الإمامة یا بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است (همان).

نتیجه

در بررسی و تحلیل مصدرشناختی منقولات ابن بابویه از سعد أشعری در الإمامة والتبصرة من الحيرة، نتایج کلی زیر به دست آمد:

۱. از میان ۳۷ حدیث منقول از سعد بن عبدالله أشعری به نظر می رسد نزدیک ترین منبع به عصر ابن بابویه و محتمل ترین منبع، کتاب های الإمامة و بصائر الدرجات سعد بن عبدالله است.

۲. مصادری که نسبت به عصر علی بن بابویه کهن‌تر محسوب می‌شوند و محتمل است احادیثی که وی استفاده کرده از این کتب گرفته شده یا در آنها نیز نقل شده باشد، عبارت است از: النوادر أبو حمزه الثمالی، المشیخة یا النوادر حسن بن محبوب، الفضائل أبان بن تغلب، الملاحم یا النوادر اسماعیل بن مهران، التفسیر و الملاحم حسن بن علی بن فضال، الإمامة، المودة فی ذوی القربی، المعرفة یا الشفاعة ابراهیم بن محمد ثقفی، کتاب محمد بن اسماعیل بن بزیع، القائم یا الملاحم علی بن مهزیار، الملاحم، النوادر یا الطرائف محمد بن سنان، الإحتجاج فی الإمامة یا الإمامة ابن‌أبی عمیر، الإمامة عبدالله بن مسکان، الخطب محمد بن عیسیٰ أشعری، کتاب قاسم بن محمد، البشارات، الملاحم یا التفسیر حسین بن سعید، الملاحم صفوان بن یحییٰ، النوادر حماد بن عیسیٰ، الإمامة و وصایا الإئمة (ع) محمد بن حسین بن أبی خطاب و الإمامة و مسائل محمد بن عیسیٰ بن عبید.

۳. داده‌های فهرستی که از اسانید احادیث بررسی شده استخراج شد، مشتمل بر مطالب ذیل است:

۱.۳. طبق سند حدیث ۱، می‌توان احتمال داد کتاب المشیخة یا النوادر حسن بن محبوب به دست محمد بن حسین بن أبی خطاب هم رسیده باشد. به عبارت دیگر، به نظر می‌رسد محمد بن حسین نیز، در طریق انتقال کتب حسن بن محبوب قرار داشته است؛ هرچند در کتب فهرستی به آن اشاره‌ای نشده است.

۲.۳. مطابق سند حدیث ۱۷، کتاب الملاحم حسن بن فضال به طریقی غیر از آنچه در کتب فهرستی ذکر شده، به علی بن بابویه رسیده است. به عبارت دیگر، می‌توان گفت سند این حدیث، طریقی دیگر به کتاب الملاحم حسن بن فضال است.

۳.۳. احتمالاً کتاب الإحتجاج فی الإمامة یا الإمامة ابن‌أبی عمیر به طریقی غیر از آنچه در فهرس ذکر شده و مطابق سند حدیث ۲۱ به دست علی بن بابویه رسیده است.

۴.۳. نیز می‌توان احتمال داد کتاب التفسیر حسن بن فضال بر اساس سند حدیث ۲۲ به دست حسن بن علی بن عبدالله بن مغیره رسیده است.

۵.۳. درباره حدیث ۲۳ این احتمال وجود دارد که کتاب هارون بن حمزه و کتاب اسحاق بن یزید به طریقی مطابق با سلسله سند این حدیث به دست علی بن بابویه رسیده باشد؛ خصوصاً که می‌دانیم، به تصریح نجاشی، کتاب‌های این دو کثیرالروایه بوده و نسخ فراوان داشته است.

۶.۳. در سند حدیث ۲۴ و ۲۶، با توجه به اینکه در میان راویان کتب ابراهیم بن محمد ثقفی، نام سعد بن عبدالله ذکر نشده است، می‌توان احتمال داد کتب ابراهیم بن محمد ثقفی هم به طریقی غیر از آنچه در فهرس بیان شده و مطابق با سند این دو حدیث است، به علی بن بابویه رسیده است.

۷.۳. همچنین، می‌توان گفت کتاب الإمامة ابن مسکان از طریق اسناد دو حدیث ۸ و ۷۹، که مغایر با طرُق مذکور در منابع فهرستی است، به علی بن بابویه رسیده و سلسله سند این حدیث، می‌تواند یکی دیگر از طرق انتقال کتاب ابن مسکان باشد.

منابع

- ابن بابویه، علی بن حسین (۱۴۰۴). الإمامة والتبصرة من الحيرة، مقدمه: سید محمدرضا حسینی جلالی، قم: مدرسة الإمام المهدي (ع).
- حلّی، حسن بن سلیمان بن محمد (۱۴۲۱). مختصر البصائر، قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱). الرجال العلامة الحلّی، نجف أشرف: دار الذخائر.
- شبیری زنجانی، محمد جواد (۱۴۱۹). «الكاتب النعمانی و كتابه الغيبة»، در: علوم حدیث، ش ۴، ص ۱۸۸-۲۰۸.

- صفاء، وحید؛ سیدشیرازی، سید محمد جواد (۱۳۹۹). «واکاوی زمینه‌های اعتبارسنجی منبع محور در تاریخ حدیث امامیه و اهل تسنن»، در: مطالعات اعتبارسنجی احادیث شیعه، ش ۳، ص ۸۵-۱۱۴.
- صفار قمی، محمد بن حسن (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)، قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.
- طبسی، نجم‌الدین؛ لطفی، محمد مهدی (۱۳۸۵). «حدیث شناسی الإمامة والتبصرة من الحيرة»، در: انتظار موعود، ش ۱۸، ص ۱۷۹-۲۰۸.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنّفین و أصحاب الأصول، قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹). رجال الکشی: إختیار معرفة الرجال، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- معرفت، محمد؛ غفوری نژاد، محمد (۱۳۹۷). «بازشناسی مصادر حدیث کتاب الغیبة نعمانی»، در: شیعه پژوهی، ش ۱۴، ص ۵-۲۶.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). الرجال، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسین.

References

- Helli, Hasan ibn Solayman ibn Mohammad. 2000. Mokhtasar al-Basaer (Summary of the Book Basaer), Qom: Islamic Publishing Corporation. [in Arabic]
- Helli, Hasan ibn Yusof. 1990. Rejal al-Allamah al-Helli, Najaf: House of Reserves. [in Arabic]
- Ibn Babewayh, Ali ibn Hosayn. 1983. al-Imamah wa al-Tabserah men al-Heyrah (Imamate and Insight from Confusion), Foreworded by Seyyed Mohammad Reza Hoseyni Jalali, Qom: Imam Mahdi (AS) Institute. [in Arabic]

- Kashi, Mohammad ibn Omar. 1988. Rejal al-Kashi: Ekhtiyar Marefah al-Rejal, Mashhad: Mashhad University Publishing Institute. [in Arabic]
- Kolayni, Mohammad ibn Yaghub. 1986. Al-Kafi, Tehran: Islamic Books House. [in Arabic]
- Majlesi, Mohammad Bagher. 1982. Behar al-Anwar al-Jameah le Dorar Akhbar al-Aemmah al-Athar (Vast Oceans of Lights Containing the Selected Narrations of the Infallible Imams), Beirut: Arab Heritage Revival House. [in Arabic]
- Marefat, Mohammad; Ghafurinejad, Mohammad. 2018. "Bazshenasi Masader Hadith Ketab al-Ghaybah Nomani (Recognizing the Hadith Sources of the Book al-Ghaybah by Nomani)", in: Shia Studies, no. 14, pp. 5-26. [in Farsi]
- Najashi, Ahmad ibn Ali. 1986. Al-Rejal (Transmitters), Qom: Islamic Publication Office Affiliated with Teachers Association. [in Arabic]
- Safa, Wahid; Shobeyri, Mohammad Jawad. 2020. "Wakawi Zamineh-hay Etebarsanji Manba Mehwar dar Tarikh Hadith Emamiyeh wa Ahl Tasannon (Analyzing the Fields of Source-based Validation in Imami and Sunni Hadith History)", in: Validation Studies of Shia Hadiths, no. 3, pp. 85-114. [in Farsi]
- Saffar Qomi, Mohammad ibn Hasan. 1983. Basaer al-Darajat fi Fazaal Al Mohammad (S) (Insights Degrees in the Virtues of the Family of Mohammad), Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [in Arabic]
- Shobeyri Zanjani, Mohammad Jawad. 1998. "Al-Kateb al-Nomani wa Ketaboh al-Ghaybah (al-Nomani and His Book al-Ghaybah)", in: Hadith Sciences, no. 4, pp. 188-208. [in Arabic]
- Tabasi, Najm al-Din; Lotfi Mohammad Mahdi. 2006. "Hadithshenasi al-Imamah wa al-Tabserah men al-Heyrah (Hadithology of the Book Imamate and Insight from Confusion)", in: Awaiting the Promised, no. 18, pp. 179-208. [in Farsi]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. n.d. Fehrest Kotob al-Shiah wa Osulehem wa Asma al-Musannefin wa Ashab al-Osul (List of Shiite Books and Their Sources and the Names of the Authors and the Compilers of the Sources), Qom: Researcher Tabatabayi Library. [in Arabic]